

'Und davon lebt der Einstein?' Tijd en tijdsbeleving in historisch perspectief

M.E.H.N. Mout

Sir Walter Raleigh (ca. 1552-1618) was niet alleen een beroemd ontdekkingsreiziger en geschiedschrijver, maar ook een groot dichter. Evenals zijn tijdgenoot William Shakespeare werd hij gefascineerd door het begrip tijd. In de nacht voor zijn executie wegens hoogverraad en samenzwering tegen Jacobus I van Engeland dichtte hij er zelfs nog een vers over:

Even such is Time, which takes in trust
Our youth, our joys, and all we have,
And pays us but with age and dust;
Who in the dark and silent grave,
When we have wandered all our ways,
Shuts up the story of our days:
And from which earth, and grave, and dust,
The Lord shall raise me up, I trust.

De tijd doet zich voor als vriend, maar blijkt onze vijand te zijn die onherroepelijk een einde aan onze leven maakt, waarna de mens niets anders overblijft dan op de wederopstanding aan het einde der tijden te hopen. Aan de eeuwigheid kunnen we blijkbaar op geen andere wijze deel hebben, hoezeer we dat misschien ook zouden willen. Voor zijn *History of the World* gebruikte Raleigh enkele beroemde dichtregels van de Romeinse dichter Catullus. In zijn vertaling maakte Raleigh de tegenstelling tussen de nietigheid van het menselijk leven en de eeuwig doorgaande tijd nog scherper dan in het origineel door gebruik van het rijmwoord 'contrariwise':

The sun may set and rise
But we contrariwise
Sleep after our short light

One everlasting night.¹

Niet alleen de dichter, maar ook de historicus Raleigh wist heel goed dat de tijd een begrip is waar hij over diende na te denken. Zijn hierboven aangestipte opvattingen daarover staan niet zo ver af van de onze en zijn daardoor goed te volgen.

Wie zich echter, vier eeuwen na Raleigh, gaat verdiepen in de geschiedenis van tijd en tijdsbeleving ontmoet een grote variatie van opvattingen omtrent zulke vragen als: wat is tijd? wat is de beste tijdrekening? hoe wordt tijd ervaren? wat betekent het begin of het einde van de tijd en wat gebeurt er dan precies? Vooral het concept van het einde der tijden, met de daarmee verbonden verwachtingen of angsten, heeft door de eeuwen heen velen gefascineerd.

Traditioneel begint de moderne geschiedschrijving van de tijd met de oude Egyptenaren en de Babyloniërs vanwege hun fundamenteel werk op het gebied van tijdrekening en astronomie. Ook dit nummer van *Leidschrift* schenkt aandacht aan dit begin met een bijdrage van R. van Walsem over de opvattingen van de Egyptenaren over tijd en eindtijd. Daarbij moet worden bedacht dat deze gedurende de Oudheid als de beste astronomen en tijdrekenkundigen golden; vandaar dat Julius Caesar Egyptische geleerden raadpleegde bij de invoering van de juliaanse kalender (46 v. Chr.). Deze kalender gold tot aan de algemene acceptatie van de verbeterde versie ervan: de gregoriaanse kalender uit 1582. Ofschoon er dus via deze beide kalenderhervormingen een directe verbindingslijn is tussen de Egyptenaren en het moderne Europa, wijken de Egyptische subtiel gedifferentieerde begrippen met betrekking tot tijd en eeuwigheid, schepping en einde der tijden in allerlei opzichten af van onze opvattingen - ook al komt Van Walsem tot de conclusie dat wij op de Egyptenaren lijken in de onmacht voorbij de grenzen van de tijd te denken.

Zo beroemd als de Egyptenaren, de Babyloniërs en de Romeinen zijn in de geschiedenis van de tijd, zo vergeten zijn de Etruriërs. Ten onrechte, blijkt uit

---

1 De door Raleigh vertaalde laatste regels van een gedicht van Catullus luiden:

Soles occidere et redire possunt

Nobis cum semel occidit brevis lux

Nox est perpetua una dormienda.

Zie voor Raleighs hier aangehaalde gedichten Emrys Jones (ed.), *The New Oxford Book of Sixteenth Century Verse* (Oxford etc. 1991) nrs. 240 en 236.

de bijdrage van Marjatta Nielsen, want zij waren erkende meesters in waarzegging en wichelarij. Hun uitgesproken belangstelling voor de toekomst als evenwaardige component van de tijd naast verleden en heden inspireerde onder andere de Romeinen. Het cyclisch accent in hun tijdsbesef dat zij door deze bijzondere positie van de toekomst aanbrachten, lijkt eerder op sommige denkbeelden uit het oude Egypte dan op ons moderne tijdsbesef. Dat is immers diepgaand beïnvloed door onze lineaire tijdrekening, bijvoorbeeld vanaf Christus' geboorte of vanaf de schepping der wereld, en door een bijna volstreekte afwezigheid van de toekomst als een concept van tijd dat even reëel en grijpbaar is als verleden en heden. En toch: lijkt de Etrurische magistraat, door Marjatta Nielsen aan het einde van haar artikel ten tonele gevoerd, niet sprekend op een humanist uit de Renaissance, die zichzelf ook graag beschreef of liet afbeelden als iemand die op het toppunt van zijn leven stond en tegelijkertijd een toekomst van eeuwige roem en eer tegemoet ging?

Zodra de lezer van deze bundel begrip heeft gekregen voor het grondige verschil tussen een cyclisch en een lineair tijdsbesef in de Westerse geschiedenis wordt hij, naar hij misschien vreest, weer in de war gebracht door het artikel van Lucia Dolce en Ivo Smits dat uit een totaal andere wereld schijnt te stammen: het middeleeuws Japan waarin het boeddhisme dominant was. Toch is ook hier sprake van allerlei elementen in het tijdsbesef die heel goed met denkbeelden in Westerse culturen zijn te vergelijken. Het meest in het oog vallende herkenningspunt is misschien wel de nauwe band tussen tijdrekening, tijdsbesef en godsdienst, en daarnaast de verwevenheid van eindtijdgedachten en bewegingen met crises op godsdienstig en politiek gebied. In Japan leidden dergelijke crises in de Middeleeuwen ten slotte tot een in wezen optimistische visie op de toekomst, waarbij het aloude cyclische tijdsbesef allengs werd vervangen door een meer lineaire benadering van het tijdsverloop. Daarmee, zo concluderen de auteurs van deze bijdrage, werd ook een wezenlijke stap gezet in de richting van een constructie van een historisch besef in Japan dat met het Westerse begrip van geschiedenis te vergelijken is.

Eén onderwerp van tijdkundige bespiegelingen heeft in de Westerse wereld grote opgang gemaakt: het millennium. In het jaar 1000 was het zover en het jaar 2000 zal ongetwijfeld ook niet ongemerkt passeren. Dat dat zo is, is natuurlijk te wijten aan onze kalender, die in zijn gregoriaanse vorm tussen 1582 en de eerste helft van de twintigste eeuw wereldwijd geaccepteerd raakte en

begint met het jaar 1, het jaar van de geboorte van Christus. Hoe deze kalender werkt en welke problemen er kunnen ontstaan voor de mediëvist als niet volstrekt duidelijk is welke jaartijl in de bronnen wordt gebruikt, is het onderwerp van de bijdrage van D.J. Faber. Begon het jaar op een bepaalde plaats (in dit geval Loosduinen) nu met Maria Boodschap (boodschapstijl, 25 maart), of met Pasen (paasstijl)? In ieder geval was onze manier om het jaar te laten aanvangen, de nieuwjaar- of circumcisiestijl (1 januari, datum van de besnijdenis van Jezus in de tempel) nog niet in zwang in die late dertiende eeuw, de tijd van het door Faber geanalyseerde 'Mirakel van Loosduinen'. Zo doemen de Middeleeuwen op als een voor ons deels herkenbare, deels vreemde periode.

De problemen van het millennium en het einde der tijden, zoals zij in de Middeleeuwen werden ervaren, worden uiteengezet door Peter Hoppenbrouwers. Opvallenderwijze concentreerden de verwachtingen en angsten met betrekking tot de gebeurtenissen rond het einde der tijden, zoals die in het bijbelboek Openbaring werden beschreven, zich niet alleen op het jaar 1000 zelf, maar op een periode van ongeveer een halve eeuw eromheen. Toen bleek dat het wereldeinde almaar niet wilde komen, was er ruimte voor nieuwe invloedrijke millenaristische denkbeelden, te beginnen met de vergeestelijkte visies van Joachim van Fiore in de twaalfde eeuw en eindigend met de door godsdienstige en sociaal-politieke onvrede geïnspireerde bewegingen als die van de hussieten in de vijftiende en de wederdopers in de zestiende eeuw.

Het naderende wereldeinde blijkt ook in het Osmaanse Rijk een rol van betekenis te hebben gespeeld. Turkse eindtijdverwachtingen zijn uiteraard niet geïnspireerd door bijbelteksten of het jaar 1000 in de christelijke jaartelling, maar misschien wel - net als in middeleeuws Japan - door religieuze overtuigingen in combinatie met schokkende gebeurtenissen. De eindtijd was immers ook een thema in de islam, en schokkende gebeurtenissen waren er genoeg in het Osmaanse Rijk tussen ca. 1350 en 1600. Misschien vindt de bij Hoppenbrouwers voorkomende figuur van de 'eindtijdkeizer' uit de christelijke Middeleeuwen wel zijn evenknie in sommige sultans, in het bijzonder in Süleyman de Prachtige (1520-1566). Laban Kaptein betoogt in zijn artikel echter dat de beklemtoning van het belang van het einde der tijden in de Turkse geschiedenis vooral het werk is geweest van moderne turkologen. Deze zouden maar al te makkelijk een verband aannemen tussen rampen en andere opzienbarende gebeurtenissen (zoals de inname van Constantinopel in 1453) enerzijds en veelal van angst vervulde bespiegelingen over het einde der tijden anderzijds.

Toch zal geen historicus willen ontkennen dat er periodes voorkomen waarin sprake lijkt te zijn van een vrij plotseling optredende overmaat van apocalyptische denkbeelden en soms zelfs bewegingen. R.H. Kielman bespreekt in haar artikel de samenhang tussen tijdsbesef en eindtijdverwachtingen rond 1800. Dat was niet zomaar een jaar, maar het begin van een negentiende eeuw, die volgens vele met de bijbel in de hand werkende berekenaars van de eindtijd wel iets bijzonders zou moeten brengen. Immers, gerekend vanaf de schepping der wereld zou dit wel eens het tijdperk van het laatste - zevende - millennium van de christelijke heilsgeschiedenis kunnen zijn. Was de Franse Revolutie misschien in overdrachtelijke zin aan te merken als die aardbeving uit Openbaring 11, een zeker teken van het komende einde? Mocht men uitgaan van een optimistische heilsverwachting of moest men zich opmaken voor een apocalyptische tijd van rampen en duisternis? Kielman laat aan de hand van voorbeelden zien, hoe ook in Nederland vanaf de Bataafse Republiek tot na de eerste decennia van het Koninkrijk der Nederlanden over dit dilemma werd gedacht. Er was haars inziens veelvuldiger sprake van een duistere apocalyptiek dan van zonnige heilsverwachtingen, ook al zijn deze sombere eindtijdmuizenissen eerder in verband te brengen met een op de bijbel gefundeerd wereldbeeld dat op sterven na dood was: het werd immers allengs afgelost door een wereldbeeld dat op wetenschap en vooruitgangdenken gegrondvest was.

Over dat moderne wetenschappelijke begrip van tijd, waaruit de eindtijd al geheel naar de achtergrond is verdwenen, handelt de bijdrage van Marcel Janssen. Einsteins relativiteitstheorie luidde een revolutie in het wetenschappelijke concept van tijd in die zijn weerga niet had sinds het achttiende-eeuwse debat over het wezen van de tijd tussen Newton en Leibniz. Daarom schenkt Janssen ook extra aandacht aan de receptie van deze theorie, die de wetenschappelijke wereld stormenderhand veroverde nadat in 1919 experimenteel de juistheid ervan was aangetoond. Dat de verbinding tussen denken over tijd en christelijke godsdienst toch niet geheel was verdwenen, bewijst een aangehaald commentaar uit de *New York Times* uit hetzelfde jaar, waarin sprake was van godslastering en het aanjagen van bijkans apocalyptische angsten door deze nieuwe theorie omtrent tijd en ruimte. Einstein werd ook bij het grote publiek wereldberoemd, al zal zijn theorie waarschijnlijk wel vaak niet of verkeerd begrepen zijn. Dat is tenminste wel het geval in de stokoude grap van de twee

straatarme joden, waarbij de een de ander vraagt hem de relativiteitstheorie eens uit te leggen. ‘Wel’, zegt de aangesprokene, ‘dat is heel eenvoudig. Stel je voor: je hebt Marlene Dietrich op schoot. Heerlijk! Ze blijft een hele tijd zo bij je zitten, maar het lijkt eigenlijk maar een minuutje. En stel je nu eens voor: je gaat per ongeluk op een hete kachel zitten en brandt je verschrikkelijk. Het duurt maar een seconde, maar het lijkt wel een eeuwigheid. Dat is nu de relativiteitstheorie.’ Zegt de vraagsteller vol bewondering: ‘Und davon lebt der Einstein?!’²

Met de koele wetenschappelijke benadering van de tijd door Einstein zijn wij ver weg geraakt van Walter Raleigh en zijn pessimistisch gekleurd christelijk tijdsbesef aan het begin van deze inleiding. Maar dat is slechts schijn. De tijd, inclusief zijn begin en zijn einde, blijft een boeiend, soms zelfs een bedrukkend raadsel. De geschiedenis van tijd en tijdsbesef brengt dat raadsel en de verschillende visies die de mensen in de loop der tijden daarop hebben gehad dichterbij, zonder de oplossing te kunnen aanreiken op die vele vragen die alle beginnen met die ene vraag: wat is tijd?

---

2 Deze grap uit de jaren twintig behoeft bijna tachtig jaar later misschien enige historische toelichting. De grote massa van zeer arme joden in Midden- en Oost-Europa was wel gedwongen allerlei soorten bezigheden te bedenken waarmee misschien wat geld viel te verdienen. Dat was niet makkelijk en het leven was hard voor zulke ‘Luftmensen’ (die zo weinig kans hadden een boterham te verdienen dat ze van de lucht schenen te leven). En dat Einstein met zijn theorie zo’n nieuwe manier had gevonden om zijn brood te verdienen, dat was in de ogen van die ‘Luftmensen’ wel heel erg knap!